

Hofstee is less concerned with explaining Holland's relatively high fertility than with analyzing its long-term decline. This took place, in his view, as the 'traditional' culture system was supplanted by a 'modern-dynamic' one, in which social change was more readily accepted. Among social groups in relative 'isolation,' however, there is a temporary 'lag' in this decline in population.

This 'isolation' is in fact an expression of Holland's unique social system, termed *verzuiling*. The disestablishment of the Netherlands Reformed Church was carried out not by withdrawing its unique privileges but by extending them on a prorated basis to all other churches and churchlike organizations. Thus, tax money is expended in order to maintain in separate *zuilen*, or pillars, the country's several distinct religious or quasi-religious groupings, and thus to protect them against the contaminating influences of a cosmopolitan environment.

It is reasonably anticipated that the Netherlands will have a population of some 20 million by the year 2000. If 'overpopulation' today is a more or less ambiguous concept as applied to this country, its meaning will become ever more precise with the passing of the coming years.

COMMENTAAR OP COMMENTAAR

Naschrift bij het commentaar van Petersen

Als de bijdrage van Petersen bedoeld is als een soort nabeschouwing over de discussie tussen Van Heek en mij, dan is zij rondweg teleurstellend. Het is wel duidelijk, dat na hetgeen hijzelf over het bevolkingsvraagstuk in Nederland heeft geschreven, mijn artikel in *Drift en Koers* en mijn bijdragen in de discussie met Van Heek bij hem in eerste instantie weerstand zouden moeten opwekken. Dat het hem zo moeilijk zou vallen zich de betekenis van door een ander naar voren gebrachte feiten te realiseren en zich in zijn betoog in te denken, had ik echter niet verwacht.

Slechts enkele opmerkingen. Dat anderen — en bepaald niet alleen Max Weber — begrippen hebben gebruikt die een zekere verwantschap vertonen met het door mij gebruikte begrippenpaar 'modern-dynamisch' en 'traditioneel cultuurpatroon' is mij natuurlijk bekend; het staat uitdrukkelijk op blz. 44 in *Drift en Koers*. Merkwaardig is dat Petersen de indruk wekt te geloven, dat het feit dat anderen verwante gedachten hebben, de waarde van een theorie zou verminderen. Het omgekeerde lijkt mij eerder waar. Anderzijds geloof ik bepaald wel een nieuw element te hebben gebracht in de hypothese, zoals ik die

heb geformuleerd, ook al schijnt Petersen dat niet te kunnen of te willen zien. Ik heb duidelijk laten uitkomen, dat het optreden van het moderne cultuurpatroon een *voorwaarde* is voor het ontstaan van sociale veranderingen en niet 'oorzaak', zie o.a. blz. 47. Het maakt het overwegen van het al dan niet wenselijk zijn van veranderingen mogelijk, maar het antwoord op de vraag of veranderingen optreden en zo ja, welke, hangt af van de uiterlijke omstandigheden, waarin individu en groep verkeren en van de overige bij hen levende denkbelden, opvattingen enz. Zo is in principe aan het optreden van het moderne cultuurpatroon naar mijn opvatting niet een bepaald concreet gedrag direct verbonden, ook al zal het vaak zo zijn, dat gelijkheid van de begeleidende omstandigheden een regelmaat in het samengaan van bepaalde gedragspatronen met het modern cultuurpatroon teweegbrengt. Dat mijn hypothese door deze nadere precisering van de werking van de 'moderniteit' veel soepeler is en veel meer recht doet wedervaren aan het feit dat er groepen zijn met een 'moderne' instelling die onderling sterk verschillen en uiteenlopende gedragsvormen vertonen, dan theorieën die aan het al dan niet traditioneel zijn rechtstreeks bepaalde gedragspatronen verbinden, schijnt Petersen, zoals gezegd, niet te willen zien. Dat ik op deze wijze het gedrag van de katholieken in Tudderen kan verklaren schijnt hij als een soort van trucje te zien. Hij schrijft in de betreffende passage o.a. dat mijn 'general thesis' zou zijn 'that the modern-dynamic culture system results in a decline in fertility'. Door het zo te *simplificeren*, gaat hij, zoals uit het voorgaande blijkt en uit mijn bijdrage in *Drift en Koers* zonder meer duidelijk valt te lezen, aan een belangrijk element van mijn hypothese voorbij. Dit blijkt o.a. uit de zin die ik citeer van blz. 47 van *Drift en Koers*: 'Zo kon b.v. de levensbeschouwelijke verscheidenheid van ons volk die als latente kracht bestond, eerst nadat het modern-dynamische cultuurpatroon was aanvaard haar invloed in dit zich dan ontwikkelende spel der factoren doen gelden'.

Men zie overigens ook het naschrift bij het artikel van Droogleever Fortuyn en Kruijer.

Ook zijn opmerking over 'modern cultuurpatroon' en 'rationalisme' getuigen van weinig intensief lezen. Ik verwijs naar blz. 44 en 45 van *Drift en Koers*.

Voor de rest geeft het artikel feitelijk weinig nieuws. Het lange exposé over verzuiling etc. zal voor een buitenlander zeker interessant zijn, maar is de Nederlandse lezer in het algemeen bekend. Dit exposé loopt, zoals wel ongeveer te verwachten is, uit op de conclusie, dat de sociale isolatie, die het gevolg was van de verzuiling, leidde tot het handhaven van een hoog geboortencijfer van de katholieken. Petersen negeert daarbij volkomen, dat geboortendaling, ook bij de katholieken, in het noordwesten van het land al druk aan de gang was voor er van een werkelijke verzuiling sprake was. Het is trouwens in de discussie tussen Van Heek en mij duidelijk genoeg naar voren gekomen dat er

van een vertraging van de geboortendaling bij de katholieken eerst omstreeks 1910 sprake is. Het verschijnsel van de geleidelijke verschuiving van de geboortendaling van het noordwesten naar het zuidoosten, onafhankelijk van geloof, die de essentie vormt van het feitenmateriaal in mijn artikel, schijnt hem trouwens nauwelijks te interesseren en hij doet geen enkele poging om hiervoor een verklaring te geven. Hem interesseert blijkbaar evenals Van Heek slechts het recente geboortenniveau en in het geheel niet de *ontwikkeling* van de geboortendaling op lange termijn. Dat is zijn goed recht maar het maakt hem als criticus van mijn betoog onaanvaardbaar.

De waarde van het artikel van Petersen wordt verminderd door het feit, dat hij van de recente literatuur en de recente statistiek, betreffende de bevolking van Nederland en naaste omgeving, onvolledig gebruik maakt. Het artikel van Mej. H. Damas, 'Le mouvement naturel de la population Belge. Son evolution de 1846 à 1960', *Population et Famille*, 2 (Avril 1964), over de ontwikkeling van de geboortenfrequentie in België noemt hij niet. Het opmerkelijke is nl. dat in België een soortgelijke beweging in de ontwikkeling van de geboortendaling valt te constateren als in Nederland, echter met het verschil dat hier de daling begint in het zuidwesten en geleidelijk opschuift naar het noordoosten. Combinatie van de gegevens betreffende beide landen laat zien dat het zuidoosten van Nederland en de aangrenzende gedeelten van België één aaneengesloten gebied vormen van late daling van de geboorten. Het is natuurlijk onmogelijk het bestaan van dit gebied als geheel te verklaren uit de typisch nederlandse verzuiling, ook al kan men constateren dat in het nederlandse gedeelte van dit gebied de geboortendaling zich iets trager ontwikkelde. Niet 'up to date' is Petersen met zijn kennis van de Nederlandse geboortenstatistiek. Hij zou anders hebben geweten, dat de lichte stijging van de geboorten in de eerste zestiger jaren maar een korte onderbreking is geweest in de trend. De laatste jaren vond een relatief zeer sterke daling plaats en 1965 vertoonde zeer duidelijk het laagste niveau sedert de wereldoorlog. Er komt een zo duidelijk dalende trend voor de dag dat in een recent artikel in de E.S.B. sterke twijfel werd geuit aan de houdbaarheid van de prognose van het C. B. S. voor het jaar 2000 en een bevolkingsaantal van niet meer dan omstreeks 17.000.000 aan het eind van de eeuw als een mogelijkheid werd genoemd.

E. W. HOFSTEE